

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ADABIYOTLARDA BOLALARNING IJTIMOYIY-KOMMUNIKATIV ALOQALARINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARINING YORITILISHI

Xasanova Nozimaxon A'zamjon qizi

O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, o'qituvchi.

e-mail: kh_nozima@icloud.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0820-5826>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada psixologik-pedagogik adabiyotlarda bolalarning ijtimoiy-kommunikativ aloqalarini shakllantirish muammosining yoritilishi tahlil qilinadi. Muloqotning bolaning aqliy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishidagi o'rni, kommunikativ ko'nikmalarning mazmuni, verbal va noverbal aloqa vositalari hamda ularni shakllantirishning pedagogik shartlari ochib beriladi. Ayniqsa, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan, jumladan, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari mavjud bolalarda muloqotga kirishish, ehtiyoj va istaklarini ifodalash, yordam so'rash, suhbatni boshlash va davom ettirish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Psixologik-pedagogik manbalar tahlili asosida kommunikativ rivojlanish bolaning real faoliyati, o'yin, tengdoshlar bilan hamkorlik va kattalar tomonidan qo'llab-quvvatlash jarayonida samarali shakllanishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy kommunikatsiya, muloqot, kommunikativ ko'nikma, ijtimoiy aloqa, verbal kommunikatsiya, noverbal kommunikatsiya, kommunikativ kompetensiya, alohida ta'lim ehtiyojlari, intellektual rivojlanish, maxsus pedagogika.

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНЫХ СВЯЗЕЙ У ДЕТЕЙ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Хасанова Нозимахон Аъзамжон кизи

Национальный педагогический университет Узбекистана, преподаватель.

Аннотация.

В статье анализируется освещение проблемы формирования социально-коммуникативных связей у детей в психолого-педагогической литературе. Раскрываются роль общения в интеллектуальном, эмоциональном и социальном развитии ребёнка, содержание коммуникативных навыков, вербальные и невербальные средства общения, а также педагогические условия их формирования. Особое внимание уделяется развитию у детей с особыми образовательными потребностями, в том числе испытывающих трудности в интеллектуальном развитии, таких навыков, как вступление в общение, выражение потребностей и желаний, обращение за помощью, инициирование и поддержание разговора. На основе анализа психолого-педагогических источников обосновывается, что коммуникативное развитие ребёнка наиболее эффективно осуществляется в процессе реальной деятельности, игры, взаимодействия со сверстниками и при поддержке взрослых.

Ключевые слова: социальная коммуникация, общение, коммуникативные навыки, социальное взаимодействие, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, коммуникативная компетентность, особые образовательные потребности, интеллектуальное развитие, специальная педагогика.

THE COVERAGE OF PROBLEMS IN DEVELOPING CHILDREN'S SOCIAL AND COMMUNICATIVE RELATIONSHIPS IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE

Xasanova Nozimaxon A'zamjon qizi

National Pedagogical University of Uzbekistan, Lecturer.

Abstract.

This article analyzes how the problem of developing children's social and communicative relationships is addressed in psychological and pedagogical literature. It examines the role of communication in a child's cognitive, emotional, and social development, the content of communication skills, verbal and nonverbal means of communication, and the pedagogical conditions required for their development. Particular attention is paid to developing skills such as initiating communication, expressing needs and wishes, asking for help, and starting and maintaining conversations among children with special educational needs, including those experiencing difficulties in intellectual development. Based on an analysis of psychological and pedagogical sources, the study demonstrates that children's communicative development is effectively fostered through

real-life activities, play, interaction with peers, and support from adults.

Keywords: social communication, communication, communication skills, social interaction, verbal communication, nonverbal communication, communicative competence, special educational needs, intellectual development, special education.

Kirish. Bolaning shaxs sifatida shakllanishida muloqot alohida o'rin tutadi. Bola atrofidagi insonlar bilan o'zaro munosabatga kirishish orqali ijtimoiy tajribani egallaydi, o'z ehtiyoj va istaklarini ifodalashni, boshqalarning fikrini tinglashni hamda turli vaziyatlarda o'z xatti-harakatlarini tartibga solishni o'rganadi. Shu sababli ijtimoiy-kommunikativ aloqalarni shakllantirish masalasi zamonaviy psixologiya, pedagogika va maxsus pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biridir.

Bolaning aqliy rivojlanishida muloqotning hal qiluvchi roli ijtimoiy muhitdan ajralgan holda o'sgan bolalar misolida ham namoyon bo'ladi. Ilk yoshda muloqotning yetarli darajada bo'lmashligi shaxsning bilish, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. L. S. Vigotskiy insonning yuqori psixik funksiyalari dastlab ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanishini ta'kidlagan. Bu yondashuv bolaning kommunikativ rivojlanishini ijtimoiy muhit va hamkorlikdan ajratib o'rganib bo'lmashligini ko'rsatadi.

Kommunikativ ko'nikmalarning mohiyatini o'rganishda "ko'nikma", "kommunikatsiya" va "kommunikativ ko'nikma" kabi asosiy tushunchalar haqida tasavvurga ega bo'lish zarur. Mazkur tushunchalar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, kommunikativ faoliyatning nazariy va amaliy asoslarini tashkil etadi.

Agar "ko'nikma" tushunchasini ko'rib chiqadigan bo'lsak, u odatda ko'p marotaba takrorlash natijasida avtomatlashtirilgan harakat sifatida ta'riflanadi. Bunday harakatni bajarishning o'ziga xos xususiyati shundaki, u doimiy nazorat va e'tiborni talab qilmaydi. Ko'nikmani egallash uchun esa muntazam mashq qilish zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bolalarning ijtimoiy-kommunikativ aloqalarini shakllantirish masalasi psixologiya, pedagogika va maxsus pedagogika fanlari kesishmasida o'rganiladigan murakkab va ko'p qirrali muammolardan biridir. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kommunikativ rivojlanish faqat bolaning nutqiy imkoniyatlari bilan chegaralanmaydi, balki uning ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabati, ehtiyoj va istaklarini ifodalashi, suhbatdoshni tinglashi, muloqotni boshlashi va davom ettirishi, shuningdek, verbal hamda noverbal vositalardan vaziyatga muvofiq foydalanishi bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari mavjud bolalarda ushbu ko'nikmalarning shakllanishi o'ziga xos pedagogik va psixologik yondashuvlarni talab qiladi.

Maxsus psixologiya va oligofrenopsixologiya yo'nalishidagi adabiyotlarda bolaning psixik rivojlanishi, bilish jarayonlari, shaxsiy xususiyatlari va shaxslararo munosabatlari alohida o'rganilgan. Sh. M. Amirsaidovanning "Maxsus psixologiya (Oligofrenopsixologiya)" darsligida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlari, psixik rivojlanishning umumiy va xususiy qonuniyatlari yoritilgan. Mazkur manbada kommunikativ faoliyatni bolaning umumiy psixik rivojlanishidan ajratib qarash mumkin emasligi bilan bog'liq nazariy asoslar shakllantiriladi [3]. Darslikda oligofrenopsixologiyaning umumiy masalalari bilan bir qatorda, aqliy zaif o'quvchilarning psixologik-pedagogik tavsifi ham yoritilgan.

L. R. Mo'minova, Sh. M. Amirsaidova va boshqa mualliflarning tadqiqotlarida rivojlanishida turli cheklovlari mavjud bolalarning bilish jarayonlari, shaxsiy xususiyatlari, faoliyati va shaxslararo munosabatlari kompleks tarzda bayon qilingan. Ayniqsa, mazkur manbaning oligofrenopsixologiyaga bag'ishlangan qismi aqliy rivojlanishida qiyinchiliklari mavjud bolalarning ijtimoiy munosabatlari va faoliyatini tushunish uchun muhim nazariy asos vazifasini bajaradi [4]. Mazkur adabiyotda maxsus psixologiyaning turli yo'nalishlari o'zaro bog'liq holda yoritilishi kommunikativ rivojlanishni ham bolaning umumiy psixik taraqqiyoti bilan uzviy aloqada ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

D. Pulatovanning tadqiqotlari esa intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashning pedagogik asoslarini anglashda muhim manbalardan biridir [7]. Ushbu yo'nalishdagi pedagogik qarashlarda bolaning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, ta'lim va tarbiya jarayonini izchil tashkil etish, mustaqil faoliyatga jalb qilish hamda ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlash masalalari muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishni alohida mashg'ulot bilan cheklab qo'ymasdan, bolaning kundalik faoliyati, o'quv jarayoni, o'yin va boshqa ijtimoiy vaziyatlarga singdirish pedagogik jihatdan muhim hisoblanadi.

M. U. Xamidovanning tadqiqotlarida ham maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarni pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularning imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish masalalariga e'tibor qaratilgan [8]. Ushbu yondashuv kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishda individual xususiyatlarni hisobga olish zarurligini asoslashga xizmat qiladi. Chunki bir xil pedagogik topshiriq turli bolalarda turlicha natija berishi mumkin; ayrim bolalarda verbal nutq yetakchi vosita bo'lsa, boshqalarida imo-ishora, mimika, predmetli yoki vizual vositalar orqali muloqotga kirishish imkoniyati yuqori bo'lishi mumkin.

Z. Nishanova, Z. Qurbonova va S. Abdiyev tadqiqotlari muammoning diagnostik jihatini tushunishda ahamiyatlidir [5]. Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida bolaning dastlabki imkoniyatlarini aniqlash, mavjud qiyinchiliklarni belgilash va pedagogik ta'sir samaradorligini kuzatish muhim metodik vazifa hisoblanadi. Shu sababli kommunikativ rivojlanishni o'rganishda faqat yakuniy natijani emas, balki bolaning muloqotga kirishish chastotasi, savolga javob berishi, suhbatni davom ettirishi, yordam so'rashi, o'z istagini bildirish kabi konkret ko'rsatkichlarni ham hisobga olish lozim.

D. Nurkeldiyevanning tadqiqotlarini ham ushbu masalaning diagnostik-metodik tomonlarini yoritishda muhim manbalardan biri sifatida qarash mumkin [6]. Pedagogik-psixologik diagnostika bolaning individual rivojlanish darajasini aniqlash, uning qiyinchiliklarini belgilash va korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni rejalashtirish uchun zarur

asos yaratadi. Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida diagnostikaning bunday funksiyasi ayniqsa muhim, chunki muloqotning rivojlanish darajasini faqat nutqning mavjud yoki mavjud emasligi bilan baholab bo'lmaydi.

Kommunikativ faollikni bevosita o'rganishga bag'ishlangan ishlardan N. Z. Abidova va S. A. Xodjabekovanning aqli zaif o'quvchilarning nutqiy faolligini rivojlantirishga oid maqolasini alohida qayd etish mumkin [1]. Mualliflar yordamchi maktab boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faolligini rivojlantirishda qo'llaniladigan texnologiyalar, mavjud qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llarini ko'rib chiqadilar. Maqolada buyumni nomlash, savolga javob berish, gap tuzish, rasm asosida hikoya tuzish va matnni o'qish kabi topshiriqlar orqali o'quvchilarning nutqiy imkoniyatlari aniqlangan. Ta'kidlovchi eksperiment natijalari o'quvchilarning gap tuzish, rasm asosida izchil hikoya yaratish va matnni o'qish jarayonlarida turli darajadagi qiyinchiliklarga duch kelishini ko'rsatgan [1]. Elektron nashrda maqolaning tegishli qismi 60-betda joylashgan.

Mazkur ishning ahamiyatli jihati shundaki, unda kommunikativ rivojlanish umumiy nazariy tushuncha sifatida emas, balki aniq nutqiy faoliyatlar orqali kuzatiladigan amaliy ko'nikmalar majmui sifatida talqin qilinadi. O'quvchining savolga javob berishi, gap tuzishi, rasm asosida fikr bayon qilishi yoki o'qigan matnini anglab yetishi uning kommunikativ imkoniyatlarini baholash uchun muhim ko'rsatkichlardir. Shu bilan birga, maqolada mavjud qiyinchiliklarning sabablaridan biri sifatida ona tili darslarida nutqiy faollikni rivojlantirish usullarining yetarlicha samarali tashkil etilmaganligi va metodik tavsiyalarining yetishmasligi ko'rsatiladi [1]. Bu fikr kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda faqat bolaning individual xususiyatlarini emas, balki pedagogik muhit va qo'llanilayotgan metodlarni ham tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

S. A. Xodjabekovanning tadqiqotida ham o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish masalasi metodik jihatdan ko'rib chiqilgan [9]. Mazkur yondashuvda nutqiy faollikni rivojlantirish ta'lim jarayonining muntazam va maqsadli tashkil etilishi bilan bog'lanadi. Bunda o'quvchining faqat tayyor savollarga javob berishi emas, balki mustaqil fikr bildirishi, fikrini izchil bayon qilishi va muloqot jarayonida faol ishtirok etishi muhim mezon sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda reproduktiv mashqlar bilan bir qatorda, real kommunikativ vaziyatlarni modellashtirishga imkon beradigan topshiriqlardan foydalanish zarur.

Abduqodirovning maxsus pedagogikada kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga bag'ishlangan ishida masalaning bevosita pedagogik-metodik tomoni ilgari suriladi [2]. Ushbu yo'nalishdagi qarashlardan kelib chiqib, kommunikativ ko'nikma oddiy nutqiy malaka emas, balki ijtimoiy vaziyatda boshqa shaxs bilan maqsadga muvofiq munosabat o'rnatish imkonini beruvchi murakkab faoliyat sifatida qaraladi. Bolani alohida so'z yoki gaplarni aytishga o'rgatishning o'zi yetarli emas; u mazkur nutqiy vositalardan qachon, nima maqsadda va qanday suhbat sharoitida foydalanishni ham o'zlashtirishi lozim.

Mavjud adabiyotlar tahlili kommunikatsiyaning verbal va nonverbal shakllarini birgalikda ko'rib chiqish zarurligini ham ko'rsatadi. Nutq bolaning ehtiyoj va istaklarini ifodalash, savollarga javob berish, suhbatni boshlash va davom ettirish uchun asosiy vosita bo'lsa-da, imo-ishora, mimika, nigoh, tana holati, ovoz ohangi, pauza va boshqa paralingvistik vositalar ham ijtimoiy aloqaning muhim tarkibiy qismlaridir. Ayniqsa, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalar bilan ishlashda nonverbal kommunikatsiya bolaning verbal imkoniyatlarini to'ldiruvchi va ayrim vaziyatlarda uning o'rnini bosuvchi vosita sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, kommunikativ faoliyatni uch o'zaro bog'liq jihat — kommunikativ, interaktiv va perseptiv tomonlar orqali tushuntirish muhimdir. Kommunikativ jihat axborot almashish, interaktiv jihat o'zaro harakat va ta'sirni tashkil etish, perseptiv jihat esa suhbatdoshni idrok etish va tushunish jarayonini qamrab oladi. Bolaning ijtimoiy-kommunikativ rivojlanishini to'laqonli baholash uchun ushbu uch jihatning barchasini hisobga olish talab etiladi. Masalan, bola so'zlarni talaffuz qila olishi mumkin, biroq suhbatdoshning navbatini kutmasligi yoki uning reaksiyasini hisobga olmasligi kommunikativ faoliyatning to'liq shakllanmaganligini ko'rsatishi mumkin.

METODOLOGIYA

Maqolada psixologik-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mavzuga oid manbalar asosida bolalarning ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalari, verbal va nonverbal muloqot shakllari hamda ularni rivojlantirishning pedagogik shartlari tahlil qilindi. Shuningdek, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarning kommunikativ imkoniyatlarini baholashda muloqotga kirishish, ehtiyoj va istaklarni ifodalash, suhbatni boshlash va davom ettirish kabi mezonlarga e'tibor qaratildi.

NATIJA

Dastlab har qanday ko'nikma insonning muayyan vazifani hal etishga qaratilgan ongli harakati sifatida namoyon bo'ladi. Mashq qilish jarayonida harakatning alohida elementlarini puxta o'zlashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa keyinchalik faoliyatni yanada samarali amalga oshirish va ortiqcha charchoqning oldini olish imkonini beradi. "Kommunikatsiya" atamasi ilmiy adabiyotlarda XX asr boshlarida paydo bo'lgan bo'lsa-da, hozirgi kunga qadar u juda keng ma'noda talqin qilinib kelinmoqda. M. Yu. Trofimovning fikriga ko'ra, kommunikatsiya birgalikdagi faoliyatni ta'minlash ehtiyoji bilan bog'liq holda yuzaga keladigan, aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan murakkab hamda ko'p qirrali jarayondir. Ushbu jarayon axborot almashinuvi, o'zaro ta'sir strategiyalarini belgilash hamda qayta aloqani o'z ichiga oladi.

Ma'lumotlar va g'oyalar almashinuvini yanada samarali tashkil etish maqsadida insonlar turli kommunikativ vositalarni yaratganlar. Bular qatoriga muayyan guruh uchun umumiy bo'lgan til va shevalar, maxsus terminlar va tushunchalar, shuningdek, guruhning har bir a'zosi uchun tushunarli bo'lgan nonverbal belgilar va ramzlar kiradi. Mazkur vositalar hayotning bir yoki bir nechta jihatlarini (kasbiy faoliyat, milliy mansublik, qiziqishlar, g'oyalar va boshqalar) bilan o'zaro bog'langan insonlar guruhi muloqotida qabul qilingan va mustahkam o'rin egallagan. Bunday

guruhlarga do'stlar, oila a'zolari, jamoalar, bir davlat fuqarolari yoki muayyan til sohiblari misol bo'la oladi. Guruhlarga ajratish har doim ham hudud yoki vaqt bilan bog'liq bo'lavermaydi. Masalan, o'ziga xos belgilar tizimi muayyan submadaniyat vakillarining (panklar, gotlar va boshqalar) hayot tarzining bir qismi bo'lishi mumkin. Kommunikatsiya, o'zaro idrok etish va o'zaro ta'sir muloqotning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Kommunikatsiya va muloqot tushunchalari o'rtasidagi farqlarni aniqlik tushunish uchun ushbu uch jarayonning xususiyatlari hamda ularning qo'llanish obyektlarini qiyosiy tahlil qilish zarur.

Ilm-fan sohasida ijtimoiy kommunikatsiyaga oid bilimlarning mustaqil ilmiy tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanishi odatda 1950-yillarga taalluqli deb hisoblanadi. Biroq ushbu yo'nalish asoschilaridan bo'lgan G. Lassuell, P. Lazarsfeld, N. Viner va boshqa olimlarning dastlabki ilmiy ishlari 1930–1940-yillarda e'lon qilingan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kommunikatsiya muammolari olimlar tomonidan keng o'rganila boshlandi hamda ko'plab nazariy g'oya va konsepsiyalar bilan boyitildi.

Muloqotga bo'lgan ehtiyoj tug'ma bo'lmaydi. U hayot jarayonida paydo bo'ladi va bolaning boshqalar bilan o'zaro munosabati hayotiy jarayonda shakllanadi. Bolaning kattalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyoji birinchi navbatda hayotning dastlabki ikki oyida birlamchi ehtiyojlarga asoslangan biologik ehtiyoj sifatida paydo bo'ladi, keyin yangi taassurotlar uchun ijtimoiy ehtiyojlar paydo bo'ladi.

Muloqot uchta komponentni o'z ichiga oladi:

- motivatsion;
- kognitiv;
- xulq-atvor.

Birinchi komponent — "istak sohasi" bolaning boshqalar bilan aloqa qilish istagini belgilaydigan muloqotga bo'lgan ehtiyojni o'z ichiga oladi.

Muloqotga bo'lgan ehtiyojning yo'qligi yoki yetarli darajada rivojlanmaganligi fiziologik va psixologik kasalliklar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Kommunikativ qobiliyatning xulq-atvor komponentining eng muhim belgilovchi omili — bu bolaning xatti-harakatlariga ongli munosabatdir. S. L. Rubinshteyn ijtimoiy xulq-atvor tashqi xulq-atvorning jamiyat talablariga rasmiy mos kelishidan iborat emas, balki "insonda shunday ichki intilishlarning shakllanishidan iborat", deb hisoblagan. Bu holatda hal qiluvchi omil kattalarning xatti-harakatidir. Aqli zaif bolaning istaklarini, ehtiyojlarini ifoda etish, yordam so'rash va u bilan gaplashayotgan odamlarning so'zlariga javob berish qobiliyati unga insonlar bilan muloqotga kirishishga yordam beradi. Muloqot uning atrofidagi dunyoga moslashishi va unda yashashni o'rganishi uchun vosita bo'ladi. Odamlarning bir-biri bilan o'zaro munosabatda bo'lish malakasining muhimligiga qaramay, aqli zaif bolalar bilan muloqot qilishni o'rgatish yondashuvlari maxsus pedagogika va psixologiyaning boshqa sohalariga qaraganda ancha sekinroq rivojlanmoqda. Bolaning qo'lidani ushlab, qoshiqni og'ziga olib kelish, unga aylana chizishga yordam berish yoki kerakli rasmni ko'rsatish mumkin, lekin jismonan bolaga gapirishga yordam bera olmaymiz. Hozirgi kunda izchillik bilan yaratilgan xulq-atvorni o'zgartirish metodlariga asoslangan dasturlar mavjud. Ularning yordami bilan aqli zaif bolani so'zlarni talaffuz qilishga o'rgatish mumkin, ammo ular hayotiy vaziyatlarda to'liq muloqot qilishga o'rgata olmaydi. Ko'pgina ilmiy tadqiqotlar va psixologik-pedagogik tavsiyalar intellektual rivojlanishning buzilishi holatlarida muloqot qilish malakasini rivojlantirish masalalari asosan bolalik davriga bag'ishlangan. Chunki alohida yordamga muhtoj bola bilan korreksiyalash va rivojlantirish ishlari qanchalik erta boshlansa, uning ijtimoiy reabilitatsiyasi natijalari shunchalik samarali bo'ladi.

MUHOKAMA

Muloqot — bu og'zaki nutqdan kengroq tushunchadir. Ko'p odamlar gapira olmaydi, lekin imo-ishora tilida muvaffaqiyatli muloqot qilishadi. Shu bilan birga, gapira oladigan, ammo muloqotga kirishishga qiynaladigan odamlar bor. Muloqotning tuzilishini bir-biriga bog'langan uchta jihatni aniqlash orqali tavsiflash mumkin: kommunikativ, interaktiv va perseptiv. Muloqotning kommunikativ tomoni muloqot qiluvchi shaxslar o'rtasida ma'lumot almashishdan iborat. Interaktiv tomoni nafaqat bilim, balki harakatlarni ham almashishdan iborat. Muloqotning perseptiv tomoni deganda muloqotdagi insonlarning bir-birini idrok etishi va shu asosda o'zaro tushunishni o'rnatish jarayoni tushuniladi. Aloqa jarayonida ishora tizimlari qo'llaniladi. Og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari o'rtasida farq mavjud. Og'zaki aloqa vositalari ishora tizimi sifatida inson nutqidan, tabiiy tovushdan foydalanadi.

Nutq eng universal aloqa vositasidir, chunki nutq yordamida ma'lumot almashishda xabarning ma'nosi o'zgarmaydi. Bundan tashqari, nutq orqali muloqot ishtirokchilari bir-biriga o'ziga xos tarzda ta'sir qiladi, bir-birini yo'naltiradi, bir-birini ishonitiradi, ya'ni ular xatti-harakatlarida ma'lum bir o'zgarishlarga erishishga intiladi. Og'zaki muloqot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- idrok va tushunish;
- boshqalarning nutqiga munosabat;
- muloqotdan o'zining barcha ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish (ya'ni qobiliyati, ijtimoiy, hissiy va moddiy);
- o'z xohish-istaklarini ifodalash qobiliyati — avval imo-ishoralar bilan, so'zlar va iboralar bilan;
- grammatik jihatdan to'g'ri gaplar tuzish orqali o'z fikrini aniqroq ifodalash qobiliyati: ot va sifatning holatlarini qo'llash, bosh gap tuzilmalarini yasash va hokazo;
- turli xil tovushlarni aniq talaffuz qilish qobiliyati (artikulyatsiyani rivojlantiradi);
- suhbatni boshlash va davom ettirish qobiliyati, har ikkala holatda ham suhbatdoshning reaksiyasini kutish va uning so'zlariga javob berish.

Bu qobiliyat yuqorida qayd etilgan tinglash, tushunish, javob berish va navbatma-navbat harakat qilish

qobiliyatlaridan iborat. Aksariyat bolalar tildagi qiyinchiliklarni mustaqil ravishda yengishadi, lekin bu o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ota-onalar ularga ongli yoki ongsiz ravishda yordam berishadi. Ular o'z tillarini bolaning imkoniyatlariga, uning rivojlanish darajasiga moslashtiradilar va nutqiga bo'lgan munosabati bilan unga qanday gapirishni va u bilan aloqa qilish yoki qo'llab-quvvatlashga urinishlari hamda qanday mukofotlanishi mumkinligini ko'rsatadilar. Agar aqliy rivojlanishning buzilishi bola yoki o'smirda muloqot qilish malakasini rivojlantirishni qiyinlashtirsa, ota-onalar va o'qituvchilar ushbu muammoni hal qilishda o'zlarining yondashuvlarini diqqat bilan ko'rib chiqishlari kerak. Ota-onalar uchun qaysi o'yinlar, mashg'ulotlar va vaziyatlar uni muloqot qilishga undashi mumkinligini bilish, ularning nutqi, u ifodalamoqchi bo'lgan narsaga e'tibor va munosabati uning nutqini rivojlantirishga qanday hissa qo'shishini bilish muhimdir.

Noverbal aloqa vositalarining to'rtta shaklini ajratib ko'rsatishimiz mumkin, ularning har biri o'ziga xos belgilar tizimidan foydalanadi: kinetika, paralingvistika, proksemika va vizual aloqa.

Kinetika — bu imo-ishoralar, yuz ifodalari va pantomimani o'z ichiga olgan belgilar tizimi. Ushbu tizim tananing turli qismlarining umumiy motorli ko'nikmalarining xususiyati sifatida namoyon bo'ladi (qo'llar — imo-ishoralar; yuz — yuz ifodalari; pantomima). Inson tanasining turli qismlarining motorikasi uning hissiy reaksiyalarini aks ettiradi.

Paralingvistika — bu belgilar tizimi bo'lib, u ham og'zaki muloqotga qo'shimchalarni ifodalaydi: vokalizatsiya, ya'ni ovoznining sifati, diapazoni, nutqdagi pauzalar, boshqa interspersiyalarni kiritish, masalan, yo'tal, yig'lash, kulish va nutqning tezligi.

Vizual aloqa — aloqa jarayonida qo'llaniladigan o'ziga xos belgilar tizimi bo'lib, "ko'z bilan aloqa qilish"ni anglatadi. Ko'z harakati bilan ifodalangan belgilar juda keng doiradagi aloqa holatlariga kiradi. Insonni idrok etish va u haqida birinchi taassurotni shakllantirish muloqotning dastlabki bosqichidir. Boshqa odamni tashqi ko'rinishi va xatti-harakatlari bilan tushunish uchun haqiqiy asoslar mavjud. Bu psixologik tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, insonning tashqi ko'rinishining deyarli barcha tafsilotlari uning hissiy holati, uning atrofidagi odamlarga bo'lgan munosabati, o'ziga bo'lgan munosabati, muayyan vaziyatda, muloqotda o'zini qanday his qilishi haqida ma'lumot berishi mumkin. Shaxsning yuzi, uning imo-ishoralari, mimikalari, umumiy xulq-atvor uslubi, yurishi, turishi, o'tirishi, odatiy holatlari va ularning suhbat davomida o'zgarishi, suhbatdoshiga nisbatan munosabati, shuningdek, bu ma'lum bir ijtimoiy-idrok mazmuniga ega bo'lib, uning ichki holati va xususiyatlari haqida ma'lumot beradi. Shaxsning tashqi ko'rinishi xatti-harakati va imo-ishoralari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, noverbal (og'zaki bo'lmagan) ta'sirning eng muhim omilidir.

Yuz ifodasi insonning ichki dunyosining o'ziga xos tashrif qog'ozidir. Faqat yuz ifodalari orqali siz suhbatdoshingizni muloqotga jalb qilishingiz yoki uni uzoqlashtirishingiz mumkin.

Mimika — bu peshonadagi burmalar, ko'zlarning ifodasi, og'iz harakati, burun sohasidagi yuzning harakatlari orqali rivojlanadigan dinamik yuz ifodasi va bu qismlarning harakatchanlik darajasi bilan belgilanadi. Insonning yuzida aks etadigan birinchi va eng muhim narsa — bu his-tuyg'ulardir. Bundan tashqari, odamlarning asosiy his-tuyg'ularini yuz ifodalari bilan tanib olishning katta malakasini ta'kidlash kerak va hissiy holatlarni yuz ifodalashning asosiy funksiyalaridan biri bo'lib, asosiy informatsiyalar qoshlar va og'iz atrofi (lablar) tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, "haddan tashqari" ko'tarilgan qoshlar sherikka kuchli ishonchsizlik ifodasi sifatida baholanadi, yarim ko'tarilgan — ajablanish, bir oz qovog'ini burish — o'ychanlik, diqqatni jamlash; qattiq qovog'ini burish — g'azab.

Insonning yuzidan o'qilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni analiz qilishda nigoh yo'nalishiga to'xtalish lozim. Nigoh — muloqot jarayonida juda muhim ko'rsatkichdir. Bu izohning shakllanishi va jarayonning qiyinligi bilan bog'liq. Inson ko'pincha fikri to'liq tayyor bo'lganda, u suhbatdoshiga qaraydi. Agar qiyin narsalar haqida gapiradigan bo'lsa, ular suhbatdoshga kamroq qarashadi. Umuman olganda, gapirayotgan inson suhbatdoshiga kamroq qaraydi, qarasa ham faqat uning reaksiyasi va qiziqishini tekshirish uchundir. Tinglovchi ko'proq ma'ruzachiga qaraydi va unga qayta aloqa signallarini yuboradi.

Tabassum eng katta hissiy ta'sirga ega. U muloqotdan quvonch va zavqni so'zsiz ifodalashga qodir va shuning uchun suhbatdoshlarning muloqot qilish va munosabatlarini yaxshilash istagini kuchaytirishi mumkin. Yuz ifodalari juda aniq, boshqalarga ko'rinadigan, ongli va nazorat ostidadir. Muayyan sharoitlarda, inson o'z his-tuyg'ularini yashirishni xohlasa, yuzi his-tuyg'ularsiz bo'lib qoladi va tana suhbatdosh uchun asosiy ma'lumot manbayi bo'ladi. Shuning uchun muloqotda kuzatuv markazini odamning yuzidan uning tanasi va harakatlariga o'tkazilsa, qanday ma'lumotlarni olish mumkinligini bilish muhim, chunki imo-ishoralar, pozitsiyalar va xatti-harakatlar uslubi juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

So'nggi 30 yil ichida o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, deyarli barcha odamlar holat va imo-ishoralarni yaxshi o'qiy oladilar, lekin ular buni qanday qilishlarini har doim ham tushunmaydilar. Imo-ishoralar yetkazadigan ma'lumotlar haqida juda ko'p narsa ma'lum. Avvalo, imo-ishoralar soni muhim ahamiyatga ega. Oddiy imo-ishoralar soni turli xalqlar va turli madaniyatlarda o'zgarishiga qaramay (janubda ko'proq va shimolda kamroq), ularning soni va intensivligi insonning hissiy qo'zg'aluvchanligi oshishi bilan birga o'sib boradi.

Ma'lum bo'lishicha, yopiq holatlar (odam qandaydir tarzda tanasining old qismini yopishga va imkon qadar kamroq joy egallashga harakat qilganda; "Napoleon" holati, tik turgan holda: qo'llar ko'kragiga bog'langan va o'tirgan holda: ikkala qo'l iyagiga tayangan va boshqalar) ishonchsizlik, kelishmovchilik, hatto suhbatdoshidan qo'rquv sifatida qabul qilinadi. Ochiq holatlar (tik turish: qo'llar ochiq, kaftlar yuqoriga ko'tarilgan; o'tirish: qo'llar, oyoqlar cho'zilgan) ishonch, kelishuv va psixologik qulaylik sifatida qabul qilinadi. Aniq tahlil qilinishi mumkin bo'lgan holatlar (Rodin mutafakkirining holati), tanqidiy aniqlash holatlari (qo'llar iyak ostida, ko'rsatkich barmog'i cho'zilgan).

Ma'lumki, odam muloqotga qiziqsa, o'tirgan holda suhbatdoshi tomon oldinga egiladi, ammo unchalik qiziqmasa, u orqaga egiladi. Tushuntirmoqchi bo'lgan odam to'g'ri, yelkalari burilib, ba'zan qo'llari sonda turadi; o'z mavqeyi va

mavqeyini ta'kidlashga muhtoj bo'lmagan odam bo'shashmasdan, xotirjam va erkin holatda bo'ladi. Insonning holatlari, qoida tariqasida, aqliy holatlarni ifodalashning o'ngsiz vositasidir. Inson xatti-harakatlarining boshqa elementlarini har qanday odam tushunishi mumkin. Tushunish uchun maxsus tayyorgarlik kerak bo'lishi dargumon. Agar odamning harakatlarida va turishida g'ayrioddiy yengillik hissi bo'lsa, u bo'shashgan va erkindir, ehtimol, u yaxshi kayfiyatdadir. Yurishning umumiy ma'nosi — turish va o'tirish, ya'ni harakat uslubi va qomatlarining o'zgarishi ma'nosini ham tushunish mumkin. Masalan, yurish insonning ichki holatini tushunishning eng muhim kalitlaridan biridir.

Odamlarning yurishi individualdir. Shu bilan birga, odamning ko'plab xususiyatlari uning yurishida aniq ko'rinadi. Yurish orqali kuzatuvchi o'sha insonning hissiy holatini osongina bilib oladi: g'azab, azob, mag'rurlik, baxt. Bundan tashqari, "eng og'ir" yurish — g'azab, eng uzun qadam uzunligi — mag'rurlikdir. Biror kishi qiyinchilikni boshdan kechirganda, u qo'llarini zo'rg'a silkitadi, ular osilib qoladi va agar u baxtli bo'lsa, qo'llari erkin harakatlanadi, qadamlari tez-tez va yengilroq bo'ladi. Suhbatdoshning holatini yaxshiroq tushunish va tajribalarning tashqi namoyon bo'lishini nazorat qilish uchun imo-ishoralar, harakatlar va holatlar olib boradigan ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyati muhim hisoblanadi. So'zlovchining hissiy holatini, niyatlarini va shaxsiy xususiyatlarini tushunish uchun, shuningdek, nutqning tovush xususiyatlarini bilish kerak: ovoz balandligi va balandligi, tempi, nutq ritmi, pauzalar, intonatsiya. Shuni esda tutish kerakki, biz aytgan so'zlar va uni qanday aytishimiz o'rtasida farqlar mavjud. Odamlar so'zlarning ma'nosidan ko'ra ovoz ohangiga ko'proq e'tibor qaratadilar.

Muloqot jarayonini tashkil qilishda fazoviy sharoitlar muhim rol o'ynaydi. Muloqotdagi joy ma'lum bir tarzda tuzilgan, ya'ni har xil aloqa turlari uchun optimal "zonalar" mavjud. To'rtta shaxslararo zona amerikalik olimlar E. Xoll va J. Treyger tomonidan eksperimental tarzda aniqlangan.

Birinci zona — 15 dan 45 sm gacha bo'lgan masofani bosib o'tadi. Insonga yaqin bo'lgan odamlarga (yaqinlar, ota-onalar, turmush o'rtoqlar, bolalar, yaqin qarindoshlar va do'stlar) ruxsat etiladi. Bunda muloqot pichirlash uchun past ovozni talab qiladi. Bunday holda, maksimal ma'lumot so'zlar bilan emas, balki intonatsiya va yuz ifodalari bilan uzatiladi. Ko'p narsa aytilmaydi va tez-tez tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi.

Ikkinchi zona shaxsiydir. U 45 dan 120 sm gacha cho'ziladi, odamlar odatda qabul paytida, turli oqshomlarda, do'stlar bilan muloqot qilishda bir-biridan bu masofani ushlab turadilar. Bu kundalik muloqot uchun oddiy masofa. Shu bilan birga, odamlar past ovozda gapirishadi, erkin, norasmiy muloqot qilishadi.

Uchinchi zona ijtimoiy (rasmiy), u 120 dan 400 sm gacha cho'ziladi, bu masofada odamlar begonalardan uzoqda bo'lishadi, rasmiy masalalarni hal qilishadi, ofislarda va boshqa jamoat joylarida rasmiy uchrashuvlar o'tkazadilar. 250–400 sm masofada boshqalarni bezovta qilmasdan o'z ishi bilan shug'ullanishi mumkin. Rasmiy masofada muloqot baland, aniq va har bir jumla oxirigacha aytilishi kerak.

To'rtinchi zona — ommaviy aloqa zonasi. Odamlar soniga qarab, ular orasidagi masofa 4 metrdan 8 metrgacha yoki undan ko'p. Ushbu turdagi muloqot inson xatti-harakatlarida sezilarli o'zgarishlarni talab qiladi. Ovoz odatdagidan ko'ra balandroq bo'lishi kerak. Buning uchun har bir so'z ta'kidlangan, aniq talaffuz qilingan holda alohida, keskin nutq talab etiladi. Har bir jumla to'g'ri tuzilgan va oxirigacha muhokama qilinadi. Muloqotda o'zaro ta'sirga olib keladigan fikr-mulohazalar bir qator omillar bilan belgilanadi. Shaxsiy zona uchun imo-ishoralar, yuz ifodalari, shuningdek, issiqlik va hid muhim rol o'ynaydi. Biroq bu yerda asosiy aloqa vositasi — bu ko'rish. Ijtimoiy masofa — bu suhbatdoshning yuzini yoki butun tanasini ko'rish va lablar harakatini farqlash. Jamoat masofasi — bu odamlar bir nechta odamlarni osongina ko'rishlari mumkin bo'lgan masofa.

So'nggi paytlarda insonning holatlari va tajribalari o'rtasidagi ma'lum bog'lanishlarni va ular tashqi tomondan qanday ifodalanganligini aniqlash uchun ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi. Ularga asoslanib, natijalar shuni ko'rsatadiki, insonning ma'lum tashqi ko'rinishlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar deyarli barcha odamlar tomonidan idrok etilishi va tushunilishi mumkin. Shuning uchun alohida yordamga muhtoj bolalar bilan ishlaydigan o'qituvchilar va ota-onalar nafaqat verbal (og'zaki), balki noverbal (og'zaki bo'lmagan) muloqotni rivojlantirishga ham e'tibor berishlari kerak.

Muloqot psixologiyasi va etikasi kommunikativ faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular shaxslararo munosabatlarni samarali tashkil etish, o'zaro tushunishni ta'minlash hamda kommunikatsiya jarayonida yuzaga keladigan to'siqlarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Muloqotning psixologik va axloqiy jihatlarini hisobga olish orqali kommunikativ jarayonni maqsadga muvofiq tashkil etish va kutilgan natijalarga erishish mumkin. Muloqot samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri to'g'ri gapira olish qobiliyatidir. Muloqot jarayonida suhbatdosh tomonidan axborotning noto'g'ri qabul qilinishi yoki talqin etilishi ehtimoli mavjud. Shu sababli fikrlarni aniq, ravon va mantiqiy izchillikda ifodalash, nutqda ovoz tembri, ohang, hissiy ta'sirchanlik hamda boshqa paralingvistik vositalardan o'rinli foydalanish muhim hisoblanadi. To'g'ri tashkil etilgan nutq axborotning mazmunini to'liq yetkazish va muloqot ishtirokchilari o'rtasida samarali hamkorlikni ta'minlaydi.

Muloqotning yana bir muhim jihati o'zaro tushunishdir. Kommunikatsiya jarayonida suhbatdosh uchun tushunarli, ochiq va ifodali bo'lish o'zaro ishonch va hamkorlikni shakllantirishga xizmat qiladi. Ochiq muloqotga tayyor bo'lgan, suhbatni qo'llab-quvvatlay oladigan shaxs bilan kommunikativ munosabatlar samaraliroq kechadi. Shuning uchun ham muloqot jarayonida fikrlarni aniq ifodalash, suhbatdoshni diqqat bilan tinglash, uning fikriga hurmat bilan yondashish va zarur hollarda qayta aloqa o'rnatish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Bolalarning ijtimoiy-kommunikativ aloqalarini shakllantirish ularning intellektual, hissiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlovchi muhim pedagogik-psixologik omillardan biridir. Psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikativ ko'nikmalar faqat nutqiy faoliyat bilan cheklanmay, balki ehtiyoj va istaklarni ifodalash, suhbatga kirishish, tinglash, muloqotni davom ettirish, imo-ishora, mimika va boshqa noverbal vositalardan foydalanish kabi ko'nikmalar majmuini qamrab oladi. Ayniqsa, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan

bolalarda ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish individual yondashuv, muntazam pedagogik qo'llab-quvvatlash va tabiiy muloqot vaziyatlarini yaratishni talab etadi. Kundalik faoliyat, o'yin, tengdoshlar bilan hamkorlik va kattalar bilan muloqot jarayonlariga kommunikativ topshiriqlarni uyg'unlashtirish bolaning mavjud imkoniyatlarini faollashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, kommunikativ rivojlanishni baholashda bolaning muloqotga kirishishi, savollarga javob berishi, o'z fikrini ifodalashi, suhbatni boshlashi va davom ettirishi kabi aniq ko'rsatkichlarga tayanish muhimdir. Nutqiy faoliyatni rivojlantirish bilan bir qatorda verbal va noverbal muloqot vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bolaning ijtimoiy muhitga moslashuvi va tengdoshlari bilan samarali munosabat o'rnatishiga yordam beradi. Bolalarning ijtimoiy-kommunikativ aloqalarini rivojlantirish kompleks va izchil pedagogik jarayon sifatida tashkil etilgandagina samarali kechadi. Bunda bolaning individual imkoniyatlarini hisobga olish, qulay kommunikativ muhit yaratish, amaliy faoliyat va o'yinlardan foydalanish hamda nutqiy va noverbal vositalarni uyg'un rivojlantirish asosiy shartlar sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abidova N. Z., Xodjabekova S. A. Aqli zaif o'quvchilarning nutqiy faolligini rivojlantirish // *Innovatsii v pedagogike i psixologii*. – 2021. – T. 4. – № 8.
2. Abduqodirov A. *Maxsus pedagogikada kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish* // *Pedagogika jurnali*. – Toshkent, 2012.
3. Amirsaidova Sh. M. *Maxsus psixologiya (Oligofrenopsixologiya)*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. Mo'minova L., Amirsaidova Sh., Xamidova M., Djalalova Z., Abidova N. *Maxsus psixologiya*. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazi, 2013.
5. Nishanova Z., Qurbonova Z., Abdiyev S. *Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya*. – Toshkent: Tafakkur-Bo'stoni, 2011.
6. Nurkeldiyeva D. A. *Pedagogik-psixologik diagnostika*. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019.
7. Pulatova M. *Oligofrenopedagogika*. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2005.
8. Xamidova M. U. *Maxsus pedagogika*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
9. Xodjabekova S. A. O'quvchilar nutqiy faolligini rivojlantirish yo'llari // *Inklyuziv ta'lim: strategiya, fan, amaliyot va texnologiyalar*. – Toshkent, 2021.